

mün sonunda Mâverdî'nin *A'lâmü'n-nübüvve*, Gazzâlî'nin *İhyâ'*, Kādî İyâz'ın *eş-Şifâ* ve İbn Teymiyye'nin *el-Cevâbü's-şahîh* adlı eserlerinden yapılan çeşitli alıntılarla Hz. Peygamber'in çok düzgün olan fizyonomik yapısı, hayatı boyunca ortaya koyduğu tutarlı davranışları, davet ettiği ilâhî gerçeklere herkesten önce ve herkesten daha çok kendisinin inanıp önem vermesi gibi maddî ve ahlâkî güzellikler onun mânevî mucizeleri olarak nakledilmektedir.

Hüccetullâh 'ale'l-âlemîn'in, Resûl-i Ekrem'in vefatından sonra meydana gelip onun nübüvvetini teyit eden bazı hârikulâde olaylara ayrılmış olan dördüncü bölümü üç babdan oluşmaktadır. Birinci babdaki konuları İbn Nâsirüddin ed-Dımaşkî'nin *Selvetü'l-ke'ib bi-vefâtî'l-habîb* adlı eserinden özetlediğini kaydeden Nebhânî, İslâm tarihinin Hz. Peygamber'den sonra kaydettiği parlak gelişmelerden ve çeşitli kurumlardan örnek vererek bunları onun nübüvvetini teyit eden kanıtlar olarak gösterir. Aynı bölümün, Resûlullah'ı Cenâb-ı Hak nezdinde vesile kılma (tevessül) konusuyla ilgili ikinci babında İbn Nu'mân'ın *Mışbâhu'z-zalâm fi'l-müsteğîşin bi-hayri'l-enâm fi'l-yakazati ve'l-menâm*'ı ile Nûreddin el-Halebî'nin *Buğyetü zevi'l-ahlâm*'ı kaynak olarak kullanılmış, kıyamet alâmetlerinin ele alındığı kısımda Berzencî'nin *el-İşâ'a fi eşrâti's-sâ'a* adlı eseri özetlenmiştir.

Hüccetullâh 'ale'l-âlemîn'in hâtime-sinde kerâmet konusunu ayrıntılı bir şekilde ele alan Nebhânî doğru sözlülüğü övüp yalancılığı yeren, Allah ve Resulü'ne yalan isnat edip bunları yaymanın ağır vebalini ve sorumluluğunu hatırlatan çeşitli âyet ve hadislerle eserini tamamlar.

Teliften çok bir derleme izlenimi uyandıran *Hüccetullâh 'ale'l-âlemîn*, hissî mucizelerle ilgili bütün rivayetleri bir araya toplaması, başarılı sistematiği ve yer yer isabetli tahlilleriyle dikkate değer bir çalışmadır (özellikle hissî mucizelere dair naklettiği rivayetlerin sıhhati hakkında bk. MÜCİZE). İlk defa 1316 (1898) yılında Beyrut'ta yayımlanan eserin Nebhânî'nin *Hulâsatü'l-ke'lâm fi tercîhi'l-İslâm* adlı risâlesiyle birlikte yapılmış yeni bir baskısı daha bulunmaktadır (Diyarbakır, ts.).

BİBLİYOGRAFYA :

Yûsuf b. İsmâil en-Nebhânî, *Hüccetullâh 'ale'l-âlemîn*, Diyarbakır, ts. (el-Mektebetü'l-İslâmiyye); *İzhâhu'l-meknûn*, I, 393; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 764; Serkîs, *Mu'cem*, I, 1839.

İLYAS ÜZÜM

HÜCCETULLÂHÎ'İ-BÂLİĞA (حجة الله البالغة)

Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin
(ö. 1176/1762)

dinî hükümlerin hikmet
ve gerekçelerini konu edinen eseri.

Kısa bir sunuşun ardından bir mukaddime ile iki bölümden meydana gelen eserin sunuş kısmında müellif, dinî ilimlerin temeli olarak kabul ettiği hadisin önemine kısaca temas ettikten sonra bütün İslâmî ilimler içinde en zor, en derin fakat en önemli ilmin hikmet-i teşrî' (dinî hükümlerin konuluş sebepleri ve amaçlarına dair ilim) olduğunu, ancak bu ilim sayesinde dinî konuları kavrama ve uygulama imkânı bulunduğunu söyler. Hz. Peygamber ile sahâbe ve tâbiînin sözlerinde, ayrıca bazı âlimlerin eserlerinde yer yer hikmet-i teşrî' konularına ışık tutan açıklamalar yer almakla birlikte pek az âlimin bu alanda müstakil eser yazdığını, çünkü böyle bir eser telif edebilmek için şer'î ilimlerin yanında ledünnî-vehbî bir ilme, keskin bir zekâyâ, üstün ifade kabiliyetine ve geniş bir tecrübeye sahip olmak gerektiğini belirtir. Kendisinin bu hususta yeterli donanımı bulunduğuna işaret ettikten sonra hikmet-i teşrî' konusunda bir eser yazmaya karar vermesini sağlayan bazı olağan üstü haller yaşadığını ve nihayet dostu Muhammed Aşık'ın ısrarı üzerine eserini yazmaya başladığını, içinde "el-hüccetü'l-bâliğa" (en isabetli delil) tabirinin yer aldığı En'âm sûresinin 149. âyetinden ilham alarak eserine *Hüccetullâhî'l-bâliğa* adını verdiğini ifade eder. Sunuş kısmında da belirtildiği üzere müellif eserin tamamında hem selef tarzı bir hadis anlayışına hem de tasavvufî ilham metoduna dayanmaya çalışır.

Mukaddimede, şer'î hükümlerin herhangi bir gaye ve hikmetinin bulunmadığı yolundaki iddianın yanlışlığı âyet, hadis ve sahâbe sözlerine dayanılarak ortaya konur. Ayrıca hikmet-i teşrî' konusunda aklî ve naklî delillerin birlikte kullanılması gerektiği, sadece ehliyetli kimsele rin bu hususta görüş bildirmelerinin gerekli olduğu ifade edilir. Şer'î hükümlerde mevcut sır ve hikmetlerin biri sevap-günah, diğeri dinî hayatın düzeni olmak üzere iki yönden ele alınabileceğini belirten müellif eserini, şer'î hükümlerde gözetilen amaçların dayandığı genel ilkelerle Hz. Peygamber'in tebligatındaki hikmetlerin açıklanması şeklinde iki ana bölüme ayırdığını söyler. Bu bölümler de kendi içinde alt bölümlere ayrılmıştır.

Şah Veliyyullah, birinci bölümün "Yükümlülük ve Yaptırım" başlıklı birinci alt bölümünde madde âleminde olduğu gibi mânevî-ilâhî âlemdede sebepler-sonuç bağlantısı ve gaye düzeninin bulunduğu nu belirtir ve bu iddiasını ispat etmek için Eflâtun felsefesiyle Yeni Eflâtunculuğun kavram ve fikirlerinden faydalanarak açıklamalar yapar. Eserde günah ve sevaplara terettüp eden ceza ve mükâfâtın dünya ve âhirette gerçekleşme şekilleri üzerinde durulduktan sonra fertlerin ve toplumların maddî ve mânevî ihtiyaçlarıyla bunları karşılama yöntemleri, iktisat ve siyaset konuları ele alınır; mutluluğun mahiyeti, gerçek mutluluğun elde edilişi açısından insanların farklı yaratılışlara sahip bulunuşu ve mutluluğu kazanmanın yolları anlatılır. İyilik ve kötülük (sevap-günah, birr-ism) konusunun işlendiği bölümde "birr" ve "ism" kavramlarının tanımı yapıldıktan sonra bunlardan ilkinin insanın yapısındaki melekîyet, ikincisinin de hayvanîyet yeteneklerini temsil ettiği, iyilik yeteneklerinin geliştirilip hâkim kılınmasının evrensel yöntemlerinin bulunduğu kaydedilir ve eserin bu yöntemleri açıklama görevini üstlendiğine işaret edilir. Bu kısımda ayrıca iyiliğin temel ilkesi olduğu belirtilen tevhid konusuna, ardından onun zıddını oluşturan şirk bahsine geçilir. Daha sonra iyiliğin en önemli türlerinden kabul edilen ilâhî sıfatlar, yine aynı mahiyette gösterilen kadere imanla ibadetin ilâhî bir hak olduğuna inanma konuları işlenir. Allah'a bağlılığın simgeleri olarak kabul edilen Kur'an, Kâbe, Peygamber ve namaza değer vermenin gerekliliği vurgulanır; ardından da başlıca ibadetlerin hikmetleri üzerinde durulur, kötülük konusu ve çeşitleri ele alınarak bunların insan hayatı üzerindeki zararları anlatılır.

Dinî ve içtimâî hayatın yönetiminden bahsederken hem maddî hem mânevî hayatın düzenlenmesinde yol göstericilere ihtiyaç bulunduğunu, bu görevi üstlenecek kişilerin sadece peygamberler olabileceğini ifade eden müellif, aslında bir tek hak din bulunduğu halde bazı dinî hükümlerin asırlara ve kavimlere göre değişmesinin sebeplerini açıklar. Daha sonra eserde niyet-amel ilişkisi, ilâhî rızâ ve gazabın hikmeti, dinî mükellefiyet ve uygulamalar için belli vakit ve miktar belirlenmesinin gerekçeleri, zamanında yerine getirilmeyen görevlerin kazâ ediliş sebebi gibi konulara dair açıklamalardan sonra toplumların dinî ve dünyevî düzenlerinin bozulmaması için peygamberlerin yol göstericiliğinin gerekliliği vurgulanmış, maddî ve mânevî hayatı düzen-

leyen dinî emir ve yasakların iç içe bir sistem oluşturduğu ifade edilmiş, teşrîf de önemli bir ilke olarak kabul edilen kolaylaştırma ve uygulanabilirlik prensiplerine temas edilmiş, özendirme ile sakındırma (tergib ve terhib) yöntemlerinin bazı özellikleri belirtilmiştir. İnsanlığın en üst mertebesinde bulunan peygamberlerden en alt tabakadaki inatçı kâfirlere kadar bütün inanç gruplarının yetkinlik veya eksiklik açısından konumları üzerinde de durulan eserde daha sonra, bütün insanların samimiyetle benimsediği bir dine sahip bulundukları halde sapmaların ortaya çıkması sebebiyle âdil ve hâkim bir dinin yani İslâmiyet'in zuhurunun bir ihtiyaç olduğu belirtilmiş, İslâm'ın önceki ilâhî dinlerden farklı hükümler getirmesinin ve onlarda bulunan bazı hükümleri kaldırmasının sebepleri açıklanmış, bu arada kaldırılan veya ıslah edilen Cahiliye inanç ve davranışlarından örnekler verilmiştir.

Sünnetten dinî hüküm çıkarma konusuna tahsis edilen diğer bir alt bölümde Hz. Peygamber'in söz ve davranışlarının kaynağı, bağlayıcılığı, sünnetin sübûtu ve nesilden nesile intikal şekilleri, hadis kitaplarının sıhhat açısından tasnifi, nassı anlama ve yorumlamanın bazı yöntemleri, farklı hükümler ihtiva eder gibi görünen hadislerin uygulanma şekilleri hakkında bilgi verilmiştir.

Birinci bölümün sonuna konan ve kitabın nâşirleri tarafından sadece bir nüshada yer aldığı belirtilen ekte (tetimme) sahâbe, tâbiîn ve daha sonraki fakihlerin fer'î hükümlerdeki görüş ve uygulama farklılıklarının sebepleri üzerinde durulmuş, ardından fıkhî sünnete bağlı olanlarla kıyas yöntemini kullanan âlimler ve bunların metodları anlatılmıştır. Burada ayrıca fıkıh alanında taklitçiliğin IV. (X.) yüzyıldan itibaren başladığı da belirtilmiştir.

Hüccetullâhî'l-bâliğa'nın ikinci bölümünde Resûl-i Ekrem'in hadislerinde ortaya koyduğu öğretinin hikmetleri anlatılmıştır. Birinci bölümde sözü edilen genel kuralların bir bakıma uygulanmasından ve çeşitli dinî görevlerin hikmetlerinin açıklanmasından ibaret olan bu bölümde iman konularına, Kitap ve Sünnet'e bağlı kalmanın önemine, temizlik, namaz, zekât, oruç ve hac bahislerine hadisler çerçevesinde ve hikmet açısından temas edilmiş, ardından "dinî mükellefiyetlerin kişide meydana getireceği mânevî yükseliş, erdem ve yetkinlik" anlamındaki "ihسان" ile bu kavramın kapsamına giren dinî-ahlâkî tutum ve davranışlar üzerinde durulmuştur. Müellif, çok önem

verdiği ve geniş yer ayırdığı ihسان bahsinin sonunda bu hasletin gerçekleşmesiyle ortaya çıktığını düşündüğü makamlar ve haller konusunu işlerken akıl, kalp ve nefis ile sûfilerce önem verilen ruh ve sır kavramları hakkında da bilgi vermiştir. Eserde geçim temini, alışveriş, malî yardımlaşma ve miras hukukuna dair bazı konular sebep ve hikmetleri açısından ele alınmış; daha sonra aile hayatı, yönetim, yargı ve cihad gibi meselelere; ardından yeme içme, giyim kuşam gibi günlük hayatla ilgili birçok konuya dair görüşlere ve dinî hükümlere yer verilmiştir.

Eserin "Muhtelif Konulardan" başlıklı kısmında Hz. Peygamber'in hayatına ve bazı hasletlerine dair kısaca bilgi verilmiş, ardından "Fitneler" başlığı altında insanın kendi mânevî hayatında, aile fertlerinde, içtimâî ve dinî hayatta görülen bozulmalara temas edilmiş, "Menkıbeler" başlıklı son kısımda ashâbın bazı üstünlükleri anlatılmıştır.

İslâm dininin inanç, ibadet, hukuk ve ahlâk alanlarına dair hüküm ve kurallarının konuluş hikmetlerine, fert ve toplumun dünya ve âhiret mutluluğunu sağlama açısından dayandığı gerekçelere Kur'an ve Sünnet'te yer yer işaret edildiği gibi ilk dönemlerden itibaren İslâm âlimleri de hikmet-i teşrîf denilen bu konuya ilgi duymuşlardır. Şah Veliyyullah ise aynı konuyu incelerken emir ve yasakların hikmetlerini beyan etmesi bakımından hadislerle ağırlık verip birinci bölümün sonunda kitabının adını anarken konusunu "ilm-i esrâr-ı hadîs" olarak zikretmişse de âyetlerden de yararlandığı görülür.

Şah Veliyyullah, sahâbe ve tâbiînden itibaren İslâm âlimlerinin hikmet-i teşrîf konusuna önem verdiklerini söyleyip bir yerde Gazzâlî'nin adını zikretmişse de hangi kaynaklardan faydalandığını belirtmemiştir. Ancak onun tasavvufî yaklaşımlar bakımından Gazzâlî ve Muhyiddin İbnü'l-Arabî'den, diğer birçok konuda ise Takıyyüddin İbn Teymiyye ile İbn Kayyim el-Cevziyye'den istifade ettiği anlaşılmaktadır.

Hüccetullâhî'l-bâliğa genelde İslâmiyet'in fert ve toplum hayatındaki yeri ve önemi, özel olarak da dinî emir, yasak ve tavsiyelerin sebep, hikmet ve gerekçelerini konu edinmiş hacimli bir eserdir. Müellifin birçok meseleye fıtrat, hikmet ve mantık açısından yaklaşması dikkat çekicidir. Onun bu azim ve gayreti konuyla ilgilenen sonraki âlimlere hem cesaret vermiş hem de doküman hazırlamıştır.

Muhammed Zâhid Kevserî, Şah Veliyyullah'ın Hindistan'da hadis ilminin canlandırılmasında takdire şayan hizmetler

ifa etmekle birlikte bazı eserlerinde bir yandan kelâm, felsefe ve tasavvufa dair görüşleri bir yandan da Haşviyye'ye ait telakkileri toplayıp birbirine karıştırdığını, bu yüzden fikirlerini açıkça ortaya koymadığını, buna rağmen cüretkâr davrandığını söylemiş ve yadrganacak görüşlerinden örnekler vermiştir (*Hüsnü't-tekdâ-dî*, s. 116-121). Dihlevî eserinde, birçok görüş ve tercihin mesnet teşkil etmek üzere Eflâtun'un ideler âleminde benzen bir misal âleminde, ayrıca Fârâbî'nin feyiz ve sudûr nazariyesindeki akıllar ve nefisler sistemine benzeyen bir "mele-i a'lâ" sistemine de yer verir. Ayrıca bazı âyetleri mâkul sayılamayacak te'villere tâbi tutmak, sıhhati tartışmalı birçok rivayeti hadis kabul edip dayanak yapmak suretiyle bundan dinî ve metafizik konularda sonuçlar çıkarmaya çalışır. Eserin başında hadislerin sır ve hikmetlerini açıklamayı hedeflediğini söylediği halde yer yer sübjektif davranarak bazı felsefi-tasavvufî görüşleri destekleyecek mahiyetkî kuşku veya asılsız rivayetleri almış veya sahih hadisleri bu görüşleri destekleyecek şekilde keyfî yorumlara tâbi tutmuştur. Bu tür yorumlara eserin genel ilkelere dair birinci bölümünde daha çok rastlanmaktadır. Bununla birlikte müellifin dinî emir, yasak ve tavsiyelerin hikmet ve gerekçelerini açıklamaya çalışırken ortaya koyduğu psikolojik ve sosyolojik yaklaşımların takdire şayan olduğunu söylemek gerekir.

Hüccetullâhî'l-bâliğa birçok defa basılmış (Bulak 1284, 1286, 1294; İstanbul 1317, 1318, 1322 [Gazzâlî'nin *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*'inin kenarında]; Kahire 1322, 1355; Delhi 1953), ayrıca Seyyid Sâbık (Kahire, ts.) ve Muhammed Şerîf Sükker tarafından neşredilmiştir (I-II, Beyrut 1410/1990). Ancak bu neşirler titiz bir çalışmanın ürünü olmayıp birçok yanlış ihtiva etmektedir. Ubeydullah Sindî tarafından üzerinde bir şerh yazılan *Hüccetullâhî'l-bâliğa* (Lahor 1950) başta Urduca olmak üzere çeşitli dillere tercüme edilmiştir. Hâlid A. İsrâîlî (*Âyâtullâhî'l-kâmîle* adıyla, Lahor, ts.), Ebû Muhammed Abdülhak Hakkânî (Karaçi, ts.) ve Abdul Rahim (Lahor, ts.) tarafından ayrı ayrı Urduca çevirileri yapılan eseri, Ali Genceli kısmen (Ankara 1971) ve Mehmet Erdoğan tam olarak (I-II, İstanbul 1994) Türkçe'ye, Marcia K. Hermansen de İngilizce'ye (*The Conclusive Argument from God*, Leiden 1996) tercüme etmişlerdir.

XIX. yüzyıldan itibaren yenilikçi hareketlerin ilham kaynağı olan eser zaman zaman ders kitabı olarak okutulmuş ve çeşitli araştırmalara konu olmuştur. Mü-

ellifin ilmî ve fikrî yönleri üzerinde çok sayıda çalışma yapıldığı gibi (Şah Veliyyullah konusundaki bibliyografya denemeleri için bk. Kabir Ahmad Khan, VII/1 [1986], s. 59-64; Hermansen, XI/3 [1988], s. 27-30) doğrudan *Hüccetullâhi'l-bâliğa* ile ilgili makaleler de yazılmıştır. Bunlar arasında Sabih Ahmed Kemâlî'nin, "The Concept of Human Nature in Hujjat Allâh al-Balighah and its Relation to Shah Waliy Allâh's Doctrine of Fiqh" (JC, XXXVI/3 [1962], s. 207-224; XXXVI/4 [1962], s. 256-274); Ebû'l-Hasan Ali en-Nedvî'nin "Şah Veliyyullah aor Un ki Kitâb Hüccetullâhi'l-bâliğa" (el-Hak, XIX/5 [1984], s. 47-49); M. K. Hermansen'in "Shah Wali Allah of Delhi's Hujjat Allah al-Baligha: Tension Between the Universal and the Particular in an Eighteenth Century Theory of Religious Revelation" (St.I, LXIII [1986], s. 143-157) ve M. Abdülhak Ensârî'nin "The Philosophy of the Islamic Shari'ah: A Study of Shah Wali Allah's Hujjat Allah al-Balighah" (International Seminar on Islamic History, Art and Culture in South Asia, Islamabad 1986, s. 391-402) adlı çalışmaları zikredilebilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-bâliğa* (nşr. M. Şerif Sükker), I-II, Beyrut 1410/1990; M. Zâhid Kevserî, *Hüsnü't-tekdâfi fi sîreti'l-İmâm Ebî Yûsuf el-Kâdî*, Humus 1388/1968, s. 116-121; M. A. Aziz, *A History of Pakistan*, Lahore 1979, s. 70-73; A. D. Muztar, *Shah Wali Allah a Saint-Scholar of Muslim India*, Islamabad 1979, s. 87-135, 180-181; Fazlurrahman, *İslâm* (trc. Mehmet Dağ - Mehmet Aydın), İstanbul 1981, s. 225; Ebû'l-Hasan Ali en-Nedvî, *Ricâlü'l-fikr ve'd-da'ue fi'l-İslâm*, Küveyt 1985, s. 167-192; J. M. S. Baljon, *Religion and Thought of Shah Wali Allah Dihlavi*, Leiden 1986; Zübeyd Ahmed, *el-Âdâbü'l-'Arabiyye*, s. 97-98, 143-147; a.mlf., "İle'l-Edebi'l-'Arabî" (trc. Abdülhamid en-Nu'mânî), *Şekâfetü'l-Hind*, IV/1, New Delhi 1953, s. 65; H. Basri Çantay, "Müceddid Büyük Âlimlerden Şah Veliyyullah Dihlevî", *Hilâl*, I/8, Ankara 1959, s. 11-13; Aziz Ahmad, "Political and Religious Ideas of Shah Wali-Ullah of Delhi", *MW*, LII (1962), s. 22-30; Muhyiddin el-Elvâî, "el-Mü'elleftü'l-'Arabiyye li-'ulemâ'i'l-Hind-i'l-müslimîn", *ME*, XXXVIII/7 (1967), s. 721-726; Kabir Ahmad Khan, "A Select Bibliography of Writings by and About Shâh Wali-Allâh Dihlavi in English and Urdu", *MWBR*, VII/1 (1986), s. 56-65; M. K. Hermansen, "The Current State of Shah Wali Allah Studies", *HI*, XI/3 (1988), s. 17-30; Muhammed el-Faruque, "Some Aspects of Muslim Revivalist Movements in India During the 18th Century: The Activities of Shah Wali Allah of Delhi", *JC*, LXIII/3 (1989), s. 19-41; Abdul Azim Islahi, "Shah Wali Allah's Concept of Al-Irtifaqat: Stages of Socio-Economic Development", *Journal of Objective Studies*, II/1, Aligarh 1990, s. 46-63; A. S. Bazmee Ansari, "Al-Dihlavi, Shâh Wali Allâh", *EI*² (İng.), II, 254-255.

BEKİR TOPALOĞLU

HÜCEYME bint HUYEY

(bk. ÜMMÜ'd-DERDÂ el-VASSÂBİYYE).

HÜCRE

(حجرة)

Türk-İslâm mimarisinde çeşitli yapı türlerinde mevcut küçük boyutlu yaşama birimi.

Arapça'da "küçük ve dar oda" anlamına gelen kelime Osmanlı Türkçesi'nde *höcre* olarak da telaffuz edilmiştir. Daha ziyade Türk-İslâm mimarisinde kullanılan bu terim, bir veya birkaç kişinin barınabileceği küçük yaşama birimlerini ifade eder. Diğer İslâm ülkelerinde aynı türde birimler başka şekilde adlandırılmakta, meselâ Mısır'da medrese hücrelerine *beyt*, tarikat yapılarındaki hücrelere *beyt* veya *hılve* (*halvet*) denilmektedir. Buradan hareketle *halvet* yahut *halvethâ-ne* için az da olsa hücre teriminin kullanıldığı görülmüştür. Ayrıca duvar veya pâyelerin içine oyulmuş bir nevi dolap da hücre olarak adlandırılmıştır.

Türk-İslâm mimarisinde hücre teriminin en yaygın biçimde kullanıldığı yapı türleri medrese ve tekkelerdir. Anadolu'da XIV. yüzyıldan önceki Dânişmendî, Artuklu ve Selçuklu medreselerinde talebe hücreleri üstü açık veya kubbeyle örtülü avlunun çevresinde sıralanmakta, genellikle dikdörtgen planlı olan bu birimlerin enleri 2-3,50 m., boyları da 3-4,50 m. dolayında bulunmaktadır. Büyük çoğunluğu sivri beşik tonozlarla örtülmüş, birer dolap nişi (hücre) ve ocakla donatılmıştır. Kapılar daima avluya açılmaktadır. Örneklerin bir kısmında muhtemelen emniyet tedbiri olarak dış duvarlar sağır bırakılmış veya mazgal pencerelerle donatılmış, bazan da tonozun merkezine delikler açarak mekânı tepeden aydınlatma ve havalandırma yoluna gidilmiştir. Ancak hücrelerin sokak kotuna göre yüksekte kalması veya dış duvarların güvenliği sağlanmış bir ortama açılması halinde nisbeten geniş pencerelere yer verilmektedir. Aynı dönemlerin medreselere göre çok daha az örneği günümüze gelebilmiş tarikat yapılarındaki derviş hücreleri de konum, boyut ve tasarım açısından medrese hücreleriyle aynı özellikleri paylaşır.

Anadolu'da Selçuklu Devleti'nin çöküşünden sonra XIV. yüzyılda Osmanlılar dı-

şındaki beylikler Selçuklu medrese tasarımına büyük ölçüde sadık kalmışlar, talebe hücrelerinin düzenini pek değiştirmemişlerdir. Aynı şey, Doğu Anadolu'da XV. yüzyıla ve XVI. yüzyıl başlarına ait Akkoyunlu medreselerinin hücreleri için de söylenebilir. Ancak özgün mimariyle günümüze ulaşabilmiş en eski Osmanlı eğitim yapısı olan İznik'teki Süleyman Paşa Medresesi (1331-1354 arası), Anadolu Türk mimarisinde bu yapı türünün gelişiminde yeni bir çığır açmış ve Osmanlı medreselerinin prototipi olmuştur. Bu yapının getirdiği en önemli yenilik, tipik bir Osmanlı medresesinin "alâmet-i fârika"sı olan kare planlı ve kubbeli talebe hücreleridir. Ayrıca bu hücrelerde görülen ve daha sonraki Osmanlı medreselerinde sürdürülecek olan diğer bir yenilik, söz konusu mekânların dışarıya açılan altlı üstlü iki pencereyle donatılarak bol ışığa kavuşturulmuş olmasıdır.

Diğer taraftan Karaman'da, I. Murad Hudâvendigâr'ın kızı ve I. Alâeddin Ali Bey'in eşi Nefise Sultan'ın 1382'de yaptırdığı Hatuniye Medresesi, Karamanoğlu mimarisinde ilk ve son olarak görülen kare planlı ve kubbeli hücreleriyle erken Osmanlı mimarisinin etkisini yansıtır. Orhan Gazi döneminden XVIII. yüzyıl sonlarına kadar, erken dönemle ait bazı istisnalar dışında Osmanlı medreselerindeki talebe hücrelerinin büyük çoğunluğu İznik Süleyman Paşa Medresesi'nde gözlenen düzeni devam ettirmiştir. Ancak örneklerin çoğunda dışa açılan pencerelerin yanı sıra avluya açılan birer pencere de tasarlanmıştır.

Osmanlı dönemi tarikat yapıları içinde, açık avlulu ve revaklı medreselerin şemasını tekrar eden örneklerde avluyu kuşatan derviş hücreleri de Osmanlı medreselerindeki talebe hücrelerinin benzeridir. Ancak bu mekânlar arasında, medrese hayatıyla tasavvufî hayatın özündeki farklılıktan kaynaklanması muhtemel olan önemli bir fark göze çarpar. Osmanlı medreselerinin büyük çoğunluğunda talebe hücreleri dışa açılan pencerelerle donatılmışken medrese şeması arzeden tekkelerdeki derviş hücreleri dışa kapalı olarak tasarlanmıştır. Koca Sinan'ın tasarladığı İstanbul Üsküdar'da Atik Vâlide Sultan Külliyesi'ndeki tekke ile (1579) İstanbul Kadırga'da Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi'ndeki tekke (1573-1574'ten az sonra) bu anlayışa örnek gösterilebilir.

Malzemesinin dayanıksızlığından ötürü hemen hiçbirisi XIX. yüzyıldan geriye git-